

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА В ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТАХ УКРАЇНИ

Інна Щербак

УДК 39:379.85(477)

У статті розглядається проблема місця та ролі традиційної української культури в одному з важливих сегментів культурно-інформаційного простору — туризмі. На прикладі туристичного маршруту «Золота підкова Черкащини» проаналізовано вітчизняну практику репрезентації етнокультурних надбань, висвітлено світовий досвід створення етнекологічних музеїв-заповідників як однієї із сучасних форм експонування пам'яток народної культури.

Ключові слова: культурно-інформаційний простір, народна культура, туризм, етнекологічний музей.

The article deals with a problem of place and role of traditional Ukrainian culture in one of the important segments of culture and information environment — tourism. On an example of the tourist route «The Golden Horseshoe of Cherkashchyna» the domestic practice of representation of ethnocultural heritage is analyzed, and the international experience of establishing the ethnecological museums as one of the contemporary forms of exhibiting the folk cultural sights is elucidated.

Keywords: culture — information space, folk culture, tourism, museum ethnecological.

Наше сприйняття теперішнього значною мірою залежить від знання про минуле. Ми сприймаємо світ, що оточує нас, у контексті зв'язку з подіями та об'єктами з минулого. Якщо спогади суспільства різняться, то його члени не можуть мати ані набутого колективного досвіду, ані спільних уявлень про своє майбутнє, як і відповіді на запитання: заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтиром надає перевагу, як реалізує свій творчий потенціал в оточенні інших спільнот? Порушення ментального зв'язку поколінь засобами стирання й забуття, зміщенням акцентів у спільній пам'яті про минуле було основною метою в процесі формування специфічної колективної ідентичності — «радянського народу» та офіційної версії соціальної пам'яті. Наслідки цього руйнівного процесу ми спостерігаємо й до сьогодні в кардинально протилежних підходах до вирішення багатьох важливих суспільних проблем.

Образи минулого і зібране в колективній пам'яті знання про минуле як структурні елементи культурної та історичної традиції транслуються в сучасність через різноманітні сфери людської діяльності, зокрема туристичну галузь. Від того, наскільки репрезентативними з погляду історичної об'єктивності та культурної семантики є залучені до туристичних маршрутів об'єкти (як матеріальні пам'ятки, так і явища духовної культури), залежить формування в іноземних туристів образу України і, що не менш важливо, відтворення

спільної етнокультурної та історичної матриць пам'яті для українців.

Тому туризм має позиціонуватися не тільки як суто економічна сфера діяльності, але і як один із пріоритетних напрямів культурної та інформаційної політики держави. Дійсно, туризм для багатьох країн сьогодні — перспективна галузь економіки, у якій зацікавлений великий корпоративний бізнес, представники приватних фірм і державних відомств та місцеві жителі, які надають дрібні послуги. Економіка багатьох країн світу зорієнтована на туристичну індустрію, що робить їх привабливими для туристів і популярними на міжнародному ринку послуг. Звісно, Україна на цьому ринку, навіть володіючи досить багатим природним, історичним та культурним потенціалом, не може конкурувати з уже «розкрученими» країнами й регіонами. Для того щоб привернути увагу туристів, необхідно не тільки мати сучасну інфраструктуру і стабільну політичну ситуацію в країні, але й репрезентувати туристичний продукт, якого немає в інших, а якщо і є, то в недостатній кількості, тобто мати «магніти», які притягують мандрівників.

Одним з таких потужних «магнітів» України є етнокультурна та історична спадщина Черкащини, репрезентація якої набула останнім часом неабиякої масштабності завдяки державній програмі. Саме вона дала назву одному з популярних туристичних маршрутів України — «Золота підкова Черкащини». Ця державна програма ре-

алізується згідно з розпорядженням Президента України В. Ющенка «Про відродження та розвиток історичних та культурних центрів Черкащини» від 29.04.2005 року та постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної програми “Золота підкова Черкащини на 2006—2009 роки”» від 15.05.2006 року. Як зазначено в документах, її метою «є розроблення і здійснення комплексу науково-методичних, архітектурно-реставраційних, культурно-просвітницьких та фінансово-економічних заходів для забезпечення збереження, використання і популяризації пам'яток, розвитку історико-культурних заповідників та інших історичних і культурних центрів, відкриття нових туристичних маршрутів та створення сучасної туристичної інфраструктури».

У межах сучасного адміністративно-територіального поділу Черкащина є частиною Середньої Наддніпрянщини — історико-етнографічного регіону, який посідає особливе місце в етнічній та етнокультурній історії України. З ним пов'язані зародження українства, його консолідація та здобуття державності. Саме тут у середині I тис. н. е. сформувалося етнічне ядро українського народу, яке дало поштовх до утворення середньовічної держави — Київської Русі. У ранньомодерну добу територія Черкащини стала основою відродження Української держави зі столицею в Чигирині. Упродовж віків на цих землях витворився самобутній регіональний комплекс традиційної побутової та духовної культури автохтонного українського населення.

Як же і в яких формах представлена народна культура краю в такому популярному туристичному маршруті, як «Золота підкова Черкащини»? Спробуємо відповісти на це питання, проаналізувавши пам'ятки народної культури, що включені до маршруту. Він передбачає «відвідання всіх заповідників, що розташовані в населених пунктах, які в основному пов'язані між собою послідовним рухом основними шляхами регіону: м. Кам'янка, Холодний Яр, Атаманський парк, с. Медведівка, с. Суботів, м. Чигирин, с. Стецівка, м. Черкаси, с. Мошни, Мошногір'я, с. Межирич, м. Канів, с. Прохорівка, с. Трахтемирів, м. Корсунь-Шевченківський, м. Городи-

ще, с. Мліїв, смт Стеблів, с. Виграїв, с. Моринці, с. Шевченкове, с. Будище, м. Звенигородка, м. Тальне, с. Майданецьке, с. Тальянки, с. Легезине, с. Доброводи, м. Умань»¹. Більшість найцікавіших визначних пам'яток, пам'ятних місць та музеїв у зазначених населених пунктах об'єднані в історико-культурні, історико-архітектурні та природні заповідники: Кам'янський державний історико-культурний заповідник, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Шевченківський національний заповідник у м. Каневі, Державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів», Канівський державний природний заповідник, Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка», Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», Національний дендрологічний парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Софіївка», Державний історико-культурний заповідник «Стара Умань».

В історичному музеї м. Кам'янки, який входить до складу історико-культурного заповідника, з-поміж семи залів є зал українського побуту та етнографії, де представлено експонати, що віддзеркалюють зазначену тематику. У музеї проводять тематичні екскурсії, лекції, заняття, які висвітлюють різні артефакти народної культури: традиційне вбрання Черкащини, рушники, писанки, великодні звичаї та обряди тощо. Окрему експозицію присвячено місцевому уродженцю — майстру народної творчості М. Мусі.

Поблизу урочища «Атаманський парк» розташоване с. Головкивка — відомий центр українського гончарства, де у XIX ст. існувала школа підполив'яного фляндрованого розпису. Його вплив позначився на розвитку мальованої кераміки в сусідніх осередках — сс. Цвітна, Янич, Суботів, Полуднівка, Івківці, Мельники, Медведівка та ін. Зразки головківської кераміки зберігаються, крім вітчизняних музеїв, в етнографічних колекціях Кракова і Варшави.

Ще донедавна в Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» працював останній з головківських гончарів Яків Михайлович Брюховецький (1931—2006), який фак-

тично віродив прадавнє ремесло своїх земляків. На жаль, діючого гончарного промислу в селі сьогодні немає. Звичайно, заслуговує позитивної оцінки той факт, що на базі заповідника в Чигирині впродовж кількох років відбуваються Всеукраїнські молодіжні симпозиуми з гончарства. Заплановано також створення музею сучасного гончарного мистецтва, де можна буде ознайомитися з виробами представників головківського осередку та учасників симпозиумів.

У с. Суботів, де містився родовий маєток Б. Хмельницького, на території замчища зведено дві садиби кінця XIX — початку XX ст., інтер'єри яких відтворюють тогочасний побут селянської родини, народні промисли та ремесла краю. Зокрема, в одній з хат облаштовано майстерню гончаря. Заплановано створення Музею дитини, що є не випадковим і доречним. Адже саме тут на початку XX ст. мешкав і працював священник, краєзнавець і етнограф Марко Грушевський. У Суботові й навколишніх селах Чигиринщини він збирав перекази про минувшину, зразки народного мистецтва, записував від селян матеріал про побут та звичаї краю. Найвідоміші його праці, які вийшли друком у Науковому товаристві імені Шевченка — «Дитина у звичаях та віруваннях українського народу», «З життя селян на Чигиринщині», — до сьогодні не втратили своєї наукової та фактологічної вартості.

У с. Стецівка Чигиринського району розпочато зведення туристично-етнографічного комплексу «Козацький хутір», складовою якого є ексклюзивний Музей млинарства, розбудовою якого опікується Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Музей розташований у тому місці біля села, де вітряки стояли ще з давніх давен, а один з них зберігся до цього часу. За свідченням старожилів, таке унікальне природне явище, коли з Холодного Яру постійно дмуть вітри, їхні предки використовували по-господарськи: колись за селом стояло 50 вітряків. За проектом передбачається встановити 14 вітряків з різних регіонів України. На території майбутнього Музею млинарства встановлено три вітряки, які датують кінцем XIX — почат-

ком XX ст. Один з них — місцевий, два інші перевезені із сусіднього с. Рацeve.

Створенню «Козацького хутора» передувала науково-дослідна робота черкаських архітекторів. Вони ґрунтовно обстежували села в Черкаському, Кам'янському, Чигиринському та Золотоніському районах, вивчали типові зразки народного будівництва, замальовували та фотографували їх. На основі цих наукових досліджень і було згодом розроблено проекти реконструкцій споруд для туристично-етнографічного комплексу. У «Козацькому хуторі», який має відтворювати повсякденне життя українських селян, заплановано звести 12 будівель. Уже поставлено дерев'яну церкву Святого Миколая XVIII ст., перенесену із с. Сеньківці Золотоніського району. Збудовано хати старости й батюшки, шинок, три комори та піч для випалювання кераміки. Згодом тут планують проводити всеукраїнські симпозиуми керамістів, художників, скульпторів.

За словами директора Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Василя Полтавця, який є одним з ініціаторів зведення комплексу «Козацький хутір», якщо вдасться повністю втілити в життя заплановане, то туристи матимуть змогу ознайомлюватися з побутом українців XVIII—XIX ст. За задумом, у збудованих оселях можна буде побачити гончаря, бондаря та пасічника, які демонструватимуть традиційні ремесла краю².

Найбільша збірка матеріалів і документів з історії, етнографії і культури краю міститься в Черкаському обласному краєзнавчому музеї, що є одним з провідних серед подібних в Україні. В експозиції Музею є розділ етнографії, а етнографічна колекція загалом має статус раритетної, поряд з колекціями стародруків, ікон та археологічною. З-поміж унікальних експонатів чільне місце посідає колекція виробів козацької доби. Гордістю музею є двері від козацького куреня першої половини XVIII ст. із зображеною на них народною картиною «Козак Мамай»³.

У Канівському музеї народного декоративного мистецтва зібрано експонати з трьох центральних областей України: Черкаської, Київської та Полтавської. Серед них — колекція одягу, ки-

лімів, рушників, побутової тканини, народного розпису, гутного та художнього скла⁴.

Постійно діюча експозиція «Старожитності Канівщини», у якій представлено побутові речі, світлини, документи, етнографічний матеріал ХІХ — початку ХХ ст., відкрита в Канівському історичному музеї в 2003 році.

В історичному музеї м. Корсуня-Шевченківського експонується фрагмент народної побутової культури — інтер'єр української світлиці кінця ХІХ — початку ХХ ст. Тут також розміщується виставка писанок народного майстра О. Сахно⁵.

Черкащину по праву називають Шевченковим краєм: Тарас Шевченко народився в с. Моринці, а на Чернечій горі поблизу Канева знайшов свій вічний спочинок. Тут дбайливо зберігають та відновлюють об'єкти, пов'язані з життям і діяльністю Великого Кобзаря. Серед них: хата в с. Моринці (відтворена в 1989 р.); хата дяка в с. Шевченкове, де в 1824—1827 роках навчався грамоті майбутній поет; будинок у с. Будище (Звенигородський р-н), де малий Тарас був слугою-козачком у поміщика Енгельгардта. Ці мальовничі села в 1992 році було об'єднано в Державний історико-культурний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка». Його центром є відтворені за малюнками поета (з детальним збереженням технології та типових для цієї місцевості будівельних традицій народної архітектури) садиби Тарасових батьків і його діда Якіма Бойка, де експонуються побутові речі тієї доби (с. Моринці). У с. Шевченкове (с. Керелівка), де розташовано літературно-меморіальний музей Т. Шевченка, експонується реконструйована хата його батьків, а також уціліла хата керелівського дяка, розміщена в спеціальному павільйоні під склом.

У 1985 році за ініціативою В. Мицика в м. Тальному було відкрито Музей історії хліборобства. Тут зібрано зразки обрядового хліба, зокрема весільні короваї, а також представлено орнаментований посуд трипільців, тогочасні зернотерки, зерна пшениці, гороху та ячменю, знайдені під час археологічних розкопок трипільських поселень у селах Легедзине та Майданецьке Тальнівського району⁶.

У структурі Уманського краєзнавчого музею (заснований у 1906 р. за ініціативою відомого музеєзнавця Д. Щербаківського) є філія — Музей культури та побуту Уманщини, — відкрита в 1992 році. В експозиції музею представлено предмети міщанського та селянського побуту ХІХ — початку ХХ ст.: меблі, знаряддя праці, посуд, зразки одягу, взуття, ткани та вишиті рушники, декоративні розписи тощо. У музеї розроблено спеціальну етнографічну програму «Музей — навчальним закладам міста», яка спрямована на формування базових етнографічних знань молоді⁷.

У червні 2009 року в м. Умані вперше відбулася виставка ікон із запасників місцевого краєзнавчого музею, на якій експонувалися ікони російської та української іконописних шкіл, плащаниця, євангеліє, хрести, чаші, старобрядницький вівтар, чернечі вериги, а також твори народного сакрального мистецтва⁸.

Таким чином, у межах цього туристичного маршруту, хоча почасти і фрагментарно, представлені оригінальні пам'ятки традиційної культури краю. Вони сконцентровані здебільшого в стаціонарних краєзнавчих або тематичних музеях, експозиційні можливості та форми роботи з відвідувачами яких бажали б бути сучаснішими та продуктивнішими з погляду інформативності й повноти висвітлення етнокультурної спадщини. Простежується свого роду консервативний підхід більшості музейних закладів до вирішення питань культурного розвитку, їхня недостатня активність і комунікативність. За інерцією, ці заклади продовжують експонувати пам'ятки в тому самому форматі, як і багато років тому. Але ж змінився відвідувач музею, його світогляд та сприйняття ним культурних артефактів. Певною мірою повноти висвітлення можна досягти застосуванням аудіо- та відеозасобів для підсилення стаціонарної етнографічної експозиції (пісенний та прозовий фольклор, демонстрування обрядів тощо). На жаль, не вирішують уповні питання адекватної трансляції етнокультурної пам'яті і нові етнокультурні об'єкти, як-от «Козацький хутір». Проте це є прорахунком не тільки згаданих нами музейних закладів, але й музеїв такого профілю загалом.

Держава в особі Міністерства культури і туризму не має продуманої культурної та інформаційної політики і її сучасних форм, які б фокусувалися на трансляції етнокультурних та історичних надбань сучасникам. Унаслідок цього маємо фрагментарні сегменти історичної та етнокультурної пам'яті, які не відтворюють цілісної картини.

Щодо цього продуктивним видається світовий досвід створення екомuzeїв. Екомuzeї (етноекологічні музеї-заповідники) — це різновид музеїв просто неба, де архітектурно-етнографічні, археологічні та природно-історичні пам'ятки відновлені на первісному їх місцезнаходженні в природному життєвому середовищі, у звичному оточенні людини. Термін «ekomuzeї» уведено до наукового обігу французьким музеологом Югом де Варіном⁹. Один із засновників руху за створення екомuzeїв французький етнограф і музеолог Жорж-Анрі Рів'єр називав екомuzeї «дзеркалом», у якому місцеві жителі заново можуть побачити себе і минуле своїх предків, а приїжджі — ознайомитися з працею, традиціями місцевого населення, проникнутися до нього повагою; «лабораторією» для вивчення минулого і сучасності місцевого населення й довкілля; «заповідником» зі збереження і моніторингу природної і культурної спадщини; «школою», яка здійснює культурно-освітню діяльність в регіоні¹⁰.

У музейній типології екомuzeї як специфічний тип установи почали виокремлювати із середини 1980-х років. У 1984 році у м. Квебеку (Канада) за підсумками I Міжнародного семінару «Екомuzeї і нова музеологія» було прийнято «Квебекську декларацію», яка містила основні теоретичні засади про новий тип музейної установи.

Структура екомuzeю передбачає стаціонарні експозиції в архітектурно-історичних пам'ятках або сучасних будівлях, реконструкцію оригінальних чи відтворення за кресленнями вже втрачених археолого-етнографічних пам'ятників, представлених комплексами експозицій просто неба. Досить часто використовують світовий досвід «відсутності традиційної експозиції» у звичному розумінні цього слова, коли етнографічні предмети, після їх наукової фіксації і вивчення,

залишають у природному середовищі для використання за своїм прямим призначенням.

Порівняно з іншими типами музеїв просто неба (скансенами, музеями-заповідниками), екомuzeї має ряд принципових відмінностей:

— екомuzeї створюють безпосередньо в середовищі проживання людини з обов'язковим збереженням, реставрацією або частковою реконструкцією після наукового вивчення пам'яток народної культури, археології та довкілля;

— ресурсом розвитку екомuzeю є соціальна енергія жителів регіону, їхня зацікавленість і активна участь у розробці проекту, створенні експозицій, діяльності екомuzeю з охорони життєвого середовища;

— створення екомuzeю є висловленням загальної згоди населення, влади та громадських організацій щодо вивчення, збереження пам'яток, документування, інтерпретації та реконструкції історико-культурної спадщини;

— екомuzeї не має чітко визначених територіальних меж, він охоплює регіон, об'єднаний не адміністративно, а за критерієм єдності традицій, природного середовища та виробничої діяльності;

— колекції музею формуються на базі колективної матеріальної історико-культурної спадщини і нематеріальних форм соціокультурної діяльності, у тому числі релігії, а також природної спадщини всієї території проживання цього соціуму, до того ж самі місцеві мешканці стають «живими експонатами» і постійними відвідувачами; усе це не вилучається із середовища побутування, а продовжує функціонально використовуватися з культурно-освітньою та іншою метою, яка не суперечить режиму утримання пам'яток;

— співробітники екомuzeю переважно зацікавлені не в збиранні, збереженні та музеєфікації колекцій, консервації матеріальних об'єктів, а в їх науковому вивченні для збереження в природному життєвому середовищі, а також у реанімації та демонструванні традиційних навичок і ремесел, традиційного способу життя і способів взаємодії людини з природою;

— в екомuzeї чітко зафіксована соціальна місія, яка спрямована на забезпечення механізму від-

творення традиційних життєвих цінностей, етнокультурних традицій та національної самобутності, до того ж відтворення цих традицій стає потребою самого населення, що забезпечує їх наступність та міжпоколінну передачу; на культурну самоідентифікацію і творчий розвиток місцевої спільноти та вирішення її нагальних соціальних проблем.

Основною метою створення екомузеїв є оптимальне збереження та розвиток соціокультурного й природного середовища як єдиного цілого з урахуванням екологічних особливостей регіону.

У цьому контексті Черкащина, поряд зі значною етнокультурною та історичною спадщиною, володіє також і багатим природним потенціалом. Її природно-заповідний фонд нараховує 494 природні комплекси та об'єкти, які мають природоохоронну, наукову, естетичну та рекреаційну цінності. Усі ці території відрізняються унікальним ландшафтом, рослинним і тваринним світом. Так, знаменитий Холодний Яр — це реліктовий лісовий масив, де кожне урочище, балка, поле, лісок, річечка і струмок мають свою промовисту назву. Найглибша і найдовша балка називається Холодним Яром. Крім нього, є Кириківський, Святий, Чорний, Січовий, Гайдамацький, Циганський, Поташний, Скарбний, Чернечий та ін. Із цими назвами пов'язано багато легенд та переказів, у яких віддзеркалено історію нашого народу. Тут зростають багатовікові дуби, серед яких — реліктовий тисячолітній дуб-велетень на хуторі Буда, відомий як дуб Максима Залізняка. Саме тут, як зазначають учені, трапляється багато рослин, які збереглися з дольодовикового періоду. Такі природні та культурні ресурси Черкащини можуть бути стрижнем для створення сучасного екомузею, який запропонує різноманітні нетрадиційні форми презентації етнографічних експонатів.

За такими музеями — майбутнє в збереженні і трансляції етнокультурної пам'яті сучасним і наступним поколіннями. Екомузей не тільки надає матеріал для зображення минулого, але й створює умови для збереження унікальних традицій народної культури та національної ідентичності. Саме тут можливе найповніше «занурення» в культуру і культурне середовище.

У березні 2011 року Україна вперше приймала європейську конференцію працівників музеїв. Вона зібрала майже двісті фахівців з України, країн Центрально-Східної Європи та Росії. Проблеми, обговорені на конференції, стосувалися не лише суто музейної справи. Зокрема, ішлося про місце і роль музею як освітнього, інформаційного й комунікаційного простору, про утворення віртуального «пан-європейського музею» та «виживання» музею в період глобалізації і фінансової кризи.

Так, музей-фортеця рицарів-хрестоносців у польському м. Мальброку, музеї Латвії та Естонії створюють спільну експозицію, присвячену історії рицарських орденів. Чеський та угорський музеї жертв тоталітарних репресій (відомі як парки соціалістичних пам'яток) створили спільний інтернет-портал. Це — складова утворення єдиного музейного простору Європи, як вважає експерт Ради Європи, директор Історичного музею Тракаю Вергіліус Павільонус. Розповідаючи на «Радіо Свобода» про литовський досвід, він зазначив: «Усе почалося з утворення Асоціації музеїв Литви 15 років тому. Ми розробили свої пропозиції та проекти законів з підтримки музеїв. Їх ухвалив Сейм [парламент. — І. Ц.] Литви. Інформацію про діяльність Асоціації, про проблеми музеїв ми регулярно розміщуємо на нашому сайті, у литовських та іноземних ЗМІ. Постійне «нагадування» про Асоціацію зацікавило «музейним питанням» меценатів — як приватних осіб, так і компанії. Тепер ми всі разом здійснюємо програму модернізації музеїв Литви».

За словами експерта Діани Тіммер, на її Батьківщині — у Нідерландах — музей є місцем для ознайомлення та вивчення історії, традицій, культури країни. Більшість таких установ мають «групи підтримки», до яких залучено науковців, митців, політиків, бізнесменів і пересічних громадян. Вони розробляють плани розвитку музеїв, залучають приватних інвесторів, проводять презентаційні акції. Також музейні працівники разом з освітянами беруть участь у створенні модерної концепції «інтерактивного музею» та розробляють нову освітню політику країни. Варто зауважити, що досвід Нідерландів у ца-

рині музейного управління вважається одним з найпрогресивніших у світі, його вивчають фахівці з різних куточків світу. У рамках Програми підтримки неурядових організацій України (МАТРА) Нідерланди готові співпрацювати з українськими музейними працівниками, і, на думку директора Центру «Демократія через культуру» Олександра Буценка, така професійна «група підтримки» Україні не завадить.

В Україні, як констатували українські учасники конференції, усе відбувається «з точністю до навпаки». Якщо провідні українські музеї, розташовані у великих містах, знаходять ресурси для розвитку з державних і приватних джерел, то в провінції все значно складніше. Заступник директора Національного заповідника «Чигирин»

Світлана Павлова пов'язує проблеми музею з їх віддаленістю від центру. «Музеїв того ж Києва мають багато коштів за проведення екскурсій, за відвідувачів, — зауважує вона. — До нас така кількість туристів поки що не їде. Ми намагаємось робити все, щоб поліпшити ситуацію, але заробити достатньо коштів, щоб реставрувати експоновані речі, розробляти нові форми діяльності ми не можемо. Кошти, які виділяє держава, ледве покривають затрати на зарплати й технічні проблеми». Як зазначила експерт Ради Європи, консультант низки європейських та американських музеїв Лінда Норріс, проблеми українських музеїв треба шукати у відсутності національної ідеї як духовного підґрунтя для перетворення музеїв на центри освіти, науки та культури¹¹.

¹ *Нераденко Т. М.* Золота підкова Черкащини. — Черкаси, 2006. — С. 1.

² *Нікітенко Л.* Ой чий то млин стоїть // Україна молода. — 2008. — № 167.

³ Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фотопутівник. — Черкаси, 2004.

⁴ *Кугно І. І.* Канів. Путівник містом та околицями. — К., 2006. — С. 28.

⁵ Про це див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.korsun.ic.ck.ua/>.

⁶ *Нікітенко Л.* Піч у хаті, як сонце в небі // Україна молода. — 2009. — № 177.

⁷ Про це див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua>.

⁸ Про це див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ortodoxu.org.ua>.

⁹ *Варін Ю.* Термін та його значення // Museum. — 1985. — № 148. — С. 5.

¹⁰ *Ріє'єр Ж. А.* Еволюційне визначення екомuzeю // Museum. — 1985. — № 148. — С. 2–3.

¹¹ *Костюк Б.* Європейська конференція музейних працівників проводиться у Києві [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.museum-ukraine.org.ua.